

ԼՂԻՄ-Ի ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ (1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)*

Ռուսաստանում 1917 թվականին միապետության անկումից հետո կայսրության փլուզման գործընթացը տարածվեց դեպի ծայրամասային շրջանները: 1918 թ. ապրիլի 9 (22)-ին Անդրկովկասյան Սեյմը Անդրկովկասը հայտարարեց Ռուսաստանից անկախ դաշնային հանրապետություն, իսկ արդեն մայիսի վերջին ստեղծվեցին Վրաստանի, Հայաստանի և «Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետություն» («Ադրբեջան») անկախ պետությունները: Ղարաբաղում (պատմական Արցախ) նույնպես կողմնորոշվեցին դեպի անկախությունը: 1918 թ. հուլիսի 22-26-ին Շուշիում հրավիրված երկրամասի հայության 1-ին համագումարում Ղարաբաղը հռչակվեց վարչատարածքային անկախ միավոր, ընտրվեց Ազգային խորհուրդ և Ժողովրդական կառավարություն: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ռազմաքաղաքական օժանդակությամբ արցախահայությանը հաջողվեց դիմակայել 1918-1920 թթ. ճակատագրական փորձություններին, թուրք-թաթարական զավթողական ցեղասպան քաղաքականությանը: 1920 թ. ապրիլի 23-29-ը տեղի ունեցած Ղարաբաղի հայության 9-րդ համագումարի կողմից երկրամասը հռչակվեց Հայաստանի Հանրապետության անբաժանելի մասը:

* Հռչակածը պատրաստվել է ՀՀ ԿԳՆ Գիտության պետական կոմիտեի գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության պայմանագրային (թեմատիկ) ֆինանսավորմամբ իրականացվող «13-6A402» ծածկագրով թեմայի ուսումնասիրության շրջանակներում:

Նույն օրերին, սակայն, տարածաշրջանում ընթանում էին իրադարձություններ, որոնք կտրուկ փոխեցին ռազմաքաղաքական դրությունը: Դա կապված էր Անդրկովկասում Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականության աշխուժացման, նրա 11-րդ Կարմիր բանակի տարածաշրջան ներխուժելու հետ: Դրա արդյունքում 1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանը հռչակվեց խորհրդային հանրապետություն: Վերջինիս «արդար պահանջներին» աջակցելու նպատակով Կարմիր բանակի հրամանատարությունը և քաղաքական ղեկավարությունը շտապեցին վերջնագրեր ներկայացնել Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը՝ Ղարաբաղից (նաև Զանգեզուրից) հայկական գործառույթը դուրս բերելու պահանջով: Հակառակ դեպքում սպառնում էին զրավել դրանք ռազմական միջամտությամբ: Արցախահայությանն այլ ելք չէր մնում, քան Ղարաբաղը հռչակել խորհրդային, ինչը տեղի ունեցավ մայիսի 25-ին Թաղավարդ գյուղում հրավիրված արցախահայության 10-րդ համագումարում: Խորհրդային Ադրբեջանի նկրտումները Ղարաբաղի նկատմամբ թեև գնալով ուժգնանում էին, սակայն Թիֆլիսում 1920 թ. օգոստոսի 10-ին ՌՍԴԽՀ կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև ստորագրված համաձայնագրով Ղարաբաղը (նաև Զանգեզուրն ու Նախիջևանը) հայտարարվեցին «վիճելի տարածքներ» և «Ժամանակավորապես» զինագրավվելու էին խորհրդային զորքերի կողմից: Դա, սակայն, «չէր կանխորոշելու վիճելի տարածքների նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության կամ Ադրբեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության իրավասությունը»¹:

¹ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., Сборник документов и материалов, Ереван, 1992, с. 574–575.

Այսպիսով, Ղարաբաղը 1918–1920 թթ. հանդիսանում էր առանց ճշգրիտ սահմանների վարչատարածքային առանձին միավոր և, ինչպես իրավացի նկատում է Ա. Մանասյանը, «դե-ֆակտո ներկայանում էր իբրև սուվերեն պետական կազմավորում»²:

Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացմամբ 1920 թ. նոյեմբերի վերջին դեկտեմբերի սկզբին նոր իրադրություն ստեղծվեց նաև Ղարաբաղի հարցում: Ադրբեջանի հեղկոմը 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին հանդես եկավ դեկրետով, որում նշվում էր, որ Խորհրդային Ադրբեջանի և Խորհրդային Հայաստանի միջև այլևս սահմանային խնդիր գոյություն չունի, Ջանգեզուրն ու Նախիջևանը անցնում են Հայաստանին, իսկ Ղարաբաղի լեռնային մասին տրվում է ինքնորոշման իրավունք: Դեկրետը դեկտեմբերի 2-ին հրապարակվեց Բաքվի «Կոմունիստ» թերթում: Ավելին, Ադրբեջանի հեղկոմը շուտով «Բոլորի՛ն, բոլորի՛ն, բոլորի՛ն» խորագրով դիմումով (որում Լեռնային Ղարաբաղին վերաբերող մասը տարբերվում էր դեկրետում նշվածից) ազդարարեց. «Այսօրվանից վերացված են հայտարարվում սահմանների մասին վեճերը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Լեռնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը համարվում են ՀՍԽՀ մասեր»: Որոշում-դիմումը տպագրվել է Երևանի «Կոմունիստ» թերթի 1920 թ. դեկտեմբերի 7-ի համարում:

Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման սեփական քաղաքականություն էր իրականացնում տարածաշրջանում կուսակցական ղեկավար մարմին հանդիսացող ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոն: Վերջինիս կողմից 1921 թ. հունիսի 3-ին ընդունված որոշման 5-րդ կետով Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը հանձնարարվում է Հռչակագրով հայտարարել «Լեռ-

² Манасян А., Карабахский конфликт: Ключевые понятия и хроника, Ереван, 2005, с. 161.

նային Ղարաբաղի Հայաստանին պատկանելության մասին»³։ Բյուրոյի որոշումն ընդունվել էր միաձայն, կողմ արտահայտվողների թվում էր նաև Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովը։ Ի կատարումն Կովկասյան բյուրոյի որոշման՝ ՀՍԽՀ ժողկոմխորհը, կառավարության նախագահ Ա. Մյասնիկյանի ստորագրությամբ, 1921 թ. հունիսի 12-ին ընդունեց համապատասխան հայտարարություն. «Ադրբեջանի ՍԽՀ հեղկոմի հոչակագրի (նկատի է առնվում 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի դեկրետը – Խ.Կ.) և Հայաստանի ու Ադրբեջանի ՍԽՀ-ների կառավարությունների միջև եղած համաձայնության հիման վրա հայտարարվում է, որ Լեռնային Ղարաբաղը այժմվանից կազմում է Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության անբաժան մաս»⁴։ Հայտարարությունը հայերեն, ռուսերեն ու ադրբեջաներեն հրապարակվեց ժամանակի մամուլում՝ Երևանի «Խորհրդային Հայաստան» թերթում՝ հունիսի 19-ին, իսկ Բաքվի «Բակինսկի ռաբոչի» ռուսալեզու թերթում՝ հունիսի 22-ին։

Այսպիսով, Հայաստանի Առաջին և Երկրորդ (Խորհրդային) հանրապետությունները վճռական էին Լեռնային Ղարաբաղը հանրապետությանը միացնելու հարցում։ Իրադարձությունները, սակայն, այլ ընթացք ստացան, թուրք-ադրբեջանաբուլշևիկյան ալյանսին հաջողվում է կասեցնել խնդրի արդարացի լուծումը և երկրամասն անջատել մայր Հայաստանից։

1921 թ. հունիսի 25-ին Թիֆլիսում հրավիրված Անդրկովկասի հանրապետությունների ներքին սահմանները որոշող հատուկ հանձնաժողովի⁵ անդրանիկ նիստում ադրբեջանական

³ Ст. u Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., էջ 633։

⁴ Նույն տեղում, էջ 636։

⁵ Հանձնաժողովը ստեղծվել էր ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. մայիսի 2-ի որոշումով և պետք է կարգավորեր Անգրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միջև տարածքային-սահմանային վեճերը։

կողմը Ղարաբաղի հարցում որդեգրում է անգիջում վարքագիծ: Հանձնաժողովում Հայաստանի միակ ներկայացուցիչ Ա. Բեկզադյանի՝ Լեոնային Ղարաբաղի հարցը հոգուտ Խորհրդային Հայաստանի որոշելու առաջարկությանը հետևում է Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Մ. Հուսեյնովի խնդրանքը՝ հարցի քննարկումը հետաձգելու մասին: Վերջինս դա պատճառաբանում է նրանով, որ չի ստացել խնդրի վերաբերյալ Բաքվի հրահանգներն ու լիազորությունները⁶: Ստեղծված իրավիճակում, որը սպառնում էր ձախողել հանձնաժողովի աշխատանքները, նրա նախագահ Ս. Կիրովը և ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի անդամ Գ. Օրջոնիկիձեն հունիսի 26-ին շտապում են հեռագրել Բաքու՝ Ն. Նարիմանովին. «Խնդրում ենք շտապ հրավիրել քաղբյուրո և ժողկոմխորի ու լուծել Ղարաբաղի հարցը»: Օրջոնիկիձեն և Կիրովը հայտնում են հարցի վերաբերյալ իրենց մոտեցումը. «Անհրաժեշտ է ղեկավարվել այսպիսի սկզբունքով՝ ոչ մի հայկական գյուղ չպետք է միացվի Ադրբեջանին, ինչպես և ոչ մի մուսուլմանական գյուղ չի կարելի միացնել Հայաստանին»⁷: Նույն օրը հրավիրվում է Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի քաղբյուրոյի և կազմբյուրոյի համատեղ նիստ, որտեղ Օրջոնիկիձեի և Կիրովի առաջարկությունն արմատապես սխալ է համարվում: Ինչ վերաբերվում է Ղարաբաղի խնդրում Բեկզադյանի հարցադրմանը, ապա ընդունվում է հետևյալ որոշումը. «Նկատի ունենալով Լեոնային Ղարաբաղի տնտեսական բացարձակ կապն Ադրբեջանի հետ՝ հարցը պետք է լուծել հենց այդ իմաստով»⁸: Որոշման մասին հաջորդ օրը Բաքվից հաղորդելով Թիֆլիս՝ Հուսեյնովին, նշվում է, որ հակառակ դեպքում Նարիմանովը սպառնացել է

⁶ Ст. u Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., էջ 642:

⁷ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 1, ց. 1, գ. 105, թ. 7–10:

⁸ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 645.

Ադրբեջանի ժողկոմխորհի հրաժարականով: Պատասխանում Հուսեյնովը Նարիմանովին նկատում է, որ որոշումը սառնությամբ կրնդունվի, որովհետև իր հետ զրույցում Օրջոնիկիձեն շիտակ հայտնել է, որ Ղարաբաղի հարցի լուծումը խորհրդային իշխանության պատվի հարցն է և պետք է լուծել վերջնական ու այն ձևով, «ինչպես ես Ձեզ երեկ հաղորդել եմ»⁹: Սակայն անգամ բոլշևիկ բարձրաստիճան ղեկավարների «վճռական հրահանգը» չազդեց Նարիմանովի վրա, Ղարաբաղի հարցում Ադրբեջանը շարունակեց իր կոշտ քաղաքականությունը: Հանդիպելով ադրբեջանական կողմի նման դիրքորոշմանը՝ Ա. Բեկզադյանը հունիսի 27-ին հրաժարվում է մասնակցել սահմանների որոշման հանձնաժողովի հետագա աշխատանքներին և պնդում, որ պետզի տարածքային հարցերը փոխանցվեն ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի քննարկմանը: Հավելենք, որ հանձնաժողովում Ա. Բեկզադյանն առաջ էր քաշել նաև Լոռին ու Ախալքալաքի գավառը Խորհրդային Հայաստանի մաս ճանաչելու հարցը, որը, սակայն, մերժվել էր հանձնաժողովի 3 ադրբեջանցի և 2 վրացի ներկայացուցիչների կողմից:

Ղարաբաղի հարցը քննարկվում է 1921 թ. հուլիսի 2-7-ը Թիֆլիսում գումարված ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 4-ի նիստում, որին Գ. Օրջոնիկիձեի հրավերով մասնակցում էր Հյուսիսային Կովկասում (Նալչիկում) արձակուրդում գտնվող ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի անդամ Ի. Ստալինը: Նիստում քվեարկության արդյունքում ընդունվում է արդարացի որոշում. «Լեռնային Ղարաբաղը մտցնել ՀՍԽՉ կազմ»: Որոշմանը, սակայն, դեմ է արտահայտվում Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Ն. Նարիմանովը: Նա պնդում է, որպետզի հարցի վերջնական կարգավորումը փոխադրվի Մոսկվա՝ ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմ: Պլենումն ըն-

⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 105, թ. 11:

դառաջում է Նարիմանովին և նրա առաջարկի ոգով ընդունում նոր որոշում. «Քանի որ Ղարաբաղի մասին հարցն առաջացրել է լուրջ տարաձայնություններ, ՌԿԿ կենտկոմի կովկասյան բյուրոն անհրաժեշտ է համարում այն փոխադրել ՌԿԿ վերջնական որոշմանը»¹⁰: Սակայն հաջորդ օրը՝ հուլիսի 5-ին, հրավիրվում է Կովկասյան բյուրոյի պլենումի արտահերթ նիստ, ուր վերանայվում են Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ հուլիսի 4-ի պլենումի որոշումները: Պլենումը որոշում է. «Ելնելով մուսուլմանների ու հայերի միջև ազգային խաղաղության և Վերին ու Ներքին Ղարաբաղների տնտեսական կապի անհրաժեշտությունից, Ադրբեջանի հետ նրա մշտական կապից՝ Լեոնային Ղարաբաղը թողնել ԱդրՍԽՀ սահմաններում՝ նրան տրամադրելով մարզային լայն ինքնավարություն, վարչական կենտրոնը՝ ինքնավար մարզի կազմում գտնվող Շուշի քաղաքն է»: Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմին հանձնարարվում է որոշել ինքնավար մարզի սահմանները և ներկայացնել Կովկասյան բյուրոյի հաստատմանը¹¹:

ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 5-ի ոչ օրինական որոշումով խախտվեց միջազգային իրավունքի հիմնարար՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքը, ոտնահարվեցին Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմող հայության իրավունքները, անտեսվեցին Խորհրդային Հայաստանի շահերը: Ահա թե ինչու ՀԿ(բ)Կ կենտկոմը 1921 թ. հուլիսի 16-ին որոշեց, որ Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ Կովկասյան բյուրոյի պլենումի բանաձևն «իրենց չի բավարարում»¹²: Հայկոմկուսի առաջին համագումարում (26–29 հունվարի 1922 թ.) ելույթում փորձելով հերքել իր և ՀԿ(բ)Կ

¹⁰ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 649–650.

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 650:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 39, թ. 18:

կենտկոմի հասցեին հնչած խիստ քննադատությունը և ծանր մեղադրանքները, որ վերջիններս Ղարաբաղի հարցում չդրսևորեցին վճռականություն և առավել հաստատակամ չպնդեցին երկրամասը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու հարցում, Ա. Մյասնիկյանը, կարծես արդարանալով, որ Ն. Նարիմանովի օրինակով չի պնդել դարաբաղյան հարցի վերջնական լուծումը ՌԿ(բ)Կ կենտկոմ փոխադրելու հարցում, նշում է միայն, որ Կովկասյան բյուրոյի պլենումի նիստը հիշեցնում էր Անդրկովկասի հանրապետությունների նախկին ղեկավարների պայքարը. «Այսպես՝ Ադրբեջանն ասում էր, եթե Հայաստանը պահանջի Ղարաբաղը, ապա մենք նավթ չենք մատակարարի»¹³:

Կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 5-ի որոշումից հետո Ադրբեջանի ղեկավարությունը ջանք ու եռանդ չէր խնայում ստանալու արցախահայության համաձայնությունը Ադրբեջանի գերիշխանությունը ճանաչելու հարցում: Այդ նպատակին հասնելու համար ադրբեջանական իշխանությունները Լեոնային Ղարաբաղի տարբեր շրջաններում լայն քարոզարշավ անցկացրեցին, սակայն ամենուրեք հանդիպեցին «սառը դիմադրության»: Բաքվի ջանքերով Ստեփանակերտում հրավիրված շրջանի գործադիր կոմիտեների ներկայացուցիչների 1921 թ. հուլիսի 28-ի համագումարի աշխատանքների մասին Ղարաբաղից Երևան ուղարկած գաղտնի զեկուցագրերից մեկում նշվում է. «Դրությունն օրհասական է, խնդրում ենք միջոցներ ձեռնարկել Լեոնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու համար»¹⁴: Այդպիսին էր Արցախի ողջ հայ բնակչության միահամուռ ցանկությունը, սակայն դրա հետ ոչ-ոք հաշվի չէր նստում, ավելին՝ Ադրբեջանն անգամ չէր շտապում կյանքի կոչել ամբողջ

¹³ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 2, թ. 13, 23:

¹⁴ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 653–654.

Լեոնային Ղարաբաղին ինքնավարություն տրամադրելու մասին հուլիսի 5-ի որոշումը: Նրա իշխանությունների հեռահար նպատակն էր. առժամանակ մոռացության մատնել խնդիրը, իսկ հետագայում հասնել նրան, որպեսզի երկրամասը տարալուծվի ԱդրՍԽՀ վարչական շրջանների մեջ: Այդ մասին է վկայում հետևյալ ուշագրավ փաստը. ԱդրԿ(Բ)Կ կենտկոմի կազմբյուրոյի և քաղբյուրոյի 1921 թ. սեպտեմբերի 26-ի նիստում, որը նախագահում էր կենտկոմի քարտուղար Ս. Կիրովը, ձայների մեծամասնությամբ որոշվում է. «Խնդրել Կապբյուրոյին, որպեսզի վերանայի Լեոնային Ղարաբաղն առանձնացնելու մասին իր որոշումը, իսկ մինչ այդ ինքնավարություն չառանձնացնել»¹⁵:

Ադրբեջանական կողմի նենգամիտ այս ծրագիրը, սակայն, հաջողություն չունեցավ: Չհանդուրժելով Լեոնային Ղարաբաղին ինքնավարություն տրամադրելու որոշման կատարման միտումնավոր ձգձգումը Ադրբեջանի կողմից, 1922 թ. հունիսի 5-ին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի պլենումը որոշում է դիմել ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի անդրկոպկասյան երկրային կոմիտեին (որը փոխարինել էր ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կոպկասյան բյուրոյին)՝ որպեսզի կատարվի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումը¹⁶: Ընդառաջելով հայկական կողմին, ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի անդրերկրկոմի նախագահությունը 1922 թ. հոկտեմբերի 27-ին ԱդրԿ(Բ)Կ կենտկոմին հանձնարարում է «կյանքի կոչել այդ որոշումը»¹⁷:

«Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավարության անցկացման» հարցը քննարկվում է 1922 թ. դեկտեմբերի 14-ին Բաքվում հրավիրված Անդրերկրկոմի պլենումի նիստում, որը նախագահում էր

¹⁵ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918–1925: Документы и материалы, Баку, 1989, с. 96–97.

¹⁶ Տե՛ս և Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., էջ 660:

¹⁷ Տե՛ս և К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, էջ 127:

Անդրերկրկոմի քարտուղար Ա. Մյասնիկյանը: Նիստում ընդունվում են համապատասխան որոշումներ, տրվում դրանցից բխող կարգադրություններ: Որոշվում է ԱդրՍԽՀ ժողկոմխորհին կից կազմավորել Լեոնային Ղարաբաղի գործերով հատուկ կոմիտե¹⁸: Հաջորդ իսկ օրը՝ դեկտեմբերի 15-ին, Բաքվում հրավիրված ԱդրԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոյի նախագահության նիստում Անդրերկրկոմի պլենումի որոշումներն ընդունվում են ի կատարում. հաստատվում են Լեոնային Ղարաբաղի գործերով կենտրոնական հանձնաժողովի (Կիրով, Միրզաբեկյան, Կարակոզով) և յոթ հոգանոց կոմիտեի կազմերը: Վերջինիս հանձնարարվում է կարգավորել բոլոր հողային վեճերը Շուշիի, Ջաբրայիլի և Ջևանշիրի գավառների շրջանում¹⁹: «Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավարության անցկացման մասին» և դրանից բխող վերը նշված որոշումները հաստատվում են Անդրդաշնության Միութենական խորհրդի նախագահության 1922 թ. դեկտեմբերի 22-ի նիստում²⁰:

Այսպիսով, հայկական կողմի համառ ջանքերի շնորհիվ Լեոնային Ղարաբաղը որպես ինքնավարություն առանձնացնելու 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումը կարծես մոտ էր կյանքի կոչվելուն: Բաքվում, սակայն, այլ կերպ էին տրամադրված. ադրբեջանական կողմը շարունակում էր հարցի կարգավորումը ձգձգելու և վիժեցնելու հետևողական փորձերը: Ուստի՝ Անդրերկրկոմին այլ ելք չէր մնում, քան 1923 թ. հունիսի 27-ին հերթական անգամ անդրադառնալ հիմնախնդրին և հանձնարարել Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմին այլևս չձգձգել և մեկամսյա ժամկետում Լեոնային Ղարաբաղն առանձնացնել իբրև ինքնավար մարզ: Ընդամենը մի քանի օր անց՝ հուլիսի 1-ին, ԱդրԿ(Բ)Կ կենտկոմի

¹⁸ Տե՛ս *Нагорный Карабах в 1918–1923 гг.*, էջ 662:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 663:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 664:

նախագահությունը ստիպված է լինում առաջարկել Ադրբեջանի Կենտրոնականին (ԿԳԿ) հռչակել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարությունը և ստեղծել «Ղարաբաղի ինքնավար մարզ»՝ Խանքենդի կենտրոնով: Հռչակագրում հանձնարարվում է նշել, որ ինքնավարության «սահմանները և այլնը կորոշվեն հատուկ հանձնաժողովի կողմից»: Վերջինս որոշելու էր. «1) Ինքնավար Ղարաբաղի սահմանները: 2) Քրդստանի տեղադրությունը: 3) Դաշտային Ղարաբաղի վարչական փոփոխությունները»²¹:

Վերջապես, 1923 թ. հուլիսի 4-ին Ադրբեջանի խորհուրդների ԿԳԿ-ի նախագահությունն ընդունում է համապատասխան որոշում, որի արդյունքում էլ հուլիսի 7-ին լույս է տեսնում «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ» (ԼՂԻՄ, ռուսերեն՝ «Автономная область Нагорного Карабаха» (АОНК)²²) կազմավորելու մասին Կենտրոնականի դեկրետը: «Մարզի կանոնադրությունը մշակելու, Ղարաբաղի ինքնավար մարզին վարչական միավորները փաստացի հանձնելու, նաև ինքնավար մարզի սահմանները որոշելու համար ստեղծվելու էր խառը հանձնաժողով՝ Լեռնային Ղարաբաղի, Քրդստանի և ԱդրՄԽՀ կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչներից»: Հանձնաժողովին հանձնարարվում է աշխատանքներն ավարտել մինչև 1923 թ. օգոստոսի 15-ը²³:

Այսպիսով, արցախահայության, Խորհրդային Հայաստանի և Անդրդաշնության ղեկավարության, մասնավորապես՝ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի, հաստատակամ և հետևողական ջանքերի

²¹ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 149–150.

²² 1936 թ. ընդունված ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրությամբ մարզը «АОНК»-ից վերանվանվեց «НКАО»-ի՝ «Нагорно-Карабахская автономная область».

²³ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 151–153.

շնորհիվ Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները ստիպված էին երկու տարվա համառ դիմադրությունից հետո նահանջել և Լեռնային Ղարաբաղին տրամադրել ինքնավարություն: Դրա շնորհիվ էր նաև, որ Խորհրդային տարիներին արցախահայությանը հաջողվեց դիմակայել Ադրբեջանի սադրանքներին և ազգային խտրականության քաղաքականությանը, Արցախը չհայաթափվեց:

Ադրբեջանական կողմը, սակայն, Ղարաբաղի հարցում նոր ծուղակ էր նախապատրաստել՝ խախտելով ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 5-ի որոշումը, որով ինքնավարություն պետք է տրամադրվեր ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղին. 1923 թ. հուլիսի 7-ի դեկրետով ինքնավարություն էր կազմավորվելու միայն «Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մասում»: Ավելին, նույն օրը՝ հուլիսի 7-ին, հրավիրված «Ինքնավար Ղարաբաղի և Քրդստանի սահմանները որոշելու հանձնաժողովի» նիստում որոշվում է «Լեռնային Ղարաբաղի առանձնացումից (որպես ինքնավար մարզ – Կ.Խ.) մնացած Ղարաբաղի դաշտային մասերից ստեղծել մարզային վարչություն Ադդամ կենտրոնով»: Հանձնաժողովը որոշում է նաև «Կազմավորել Ինքնավար Քրդստան, որի կենտրոններն ու սահմանները որոշել ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի սահմանների հաստատումից հետո»²⁴:

1923 թ. հուլիսի 16-ին ԱդրԿ(Բ)Կ կենտկոմի նախագահության ընդունած որոշման մեջ նշվում է. «ա) Այն ազատ հողատարածքները, որոնք մնացել են Սկոբելևսկայի հասարակության ուսական ամայացած գյուղերից, մտցնել Ինքնավար Ղարաբաղի սահմանների մեջ: բ) Շուշի քաղաքը մտցնել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի կազմի մեջ: գ) Ղարաբաղի դաշտային մա-

²⁴ Նույն տեղում, էջ 153–154:

սից կազմել երկու գավառ: դ) Քրդերով զբաղեցրած տարածքներում ստեղծել «Քրդական գավառ»: ե) Հանձնարարել Ժողկոմխորհին խորհրդային կարգով որոշել այդ գավառների ճշգրիտ սահմանները և վարչական կենտրոնները»²⁵: Որոշումը հաստատվում է Ադրբեջանի ԿԳԿ-ի նախագահության 1923 թ. հուլիսի 21-ի նիստում²⁶:

Ջարգացնելով ընդունված որոշումները՝ ԱդրԿ(բ)Կ կենտկոմի նախագահությունը 1923 թ. հուլիսի 30-ին որոշում է. «ա) Քրդստանի, Ջաբրայիլի և Աղդամի գավառների սահմանները հաստատել ըստ ներկայացված քարտեզի: բ) Քրդստանի գավառի գավառային կենտրոնը համարել Փիրիջանը: գ) Ջաբրայիլ գավառի գավառային կենտրոնը Կարյազինից տեղափոխել Ջաբրայիլ: դ) Աղդամ գավառի կենտրոն համարել Աղդամ քաղաքը: ե) Ադրբեջանի Կենտգործկոմին և Ժողկոմխորհին՝ անմիջապես կյանքի կոչել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ստանձնացման և նոր գավառների վարչական վերաբաժանման հետ կապված բոլոր խնդիրները»²⁷:

Այսպիսով, տեղի տալով և առանձնացնելով «Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մասը»՝ որպես ինքնավար մարզ, Ադրբեջանը տենդագին կրճատում էր դեռևս թղթի վրա գոյություն ունեցող ԼՂԻՄ-ի տարածքներն ու սահմանները, դրանք այնպես «ճշգրտում», որպեսզի մարզը լինի առավել փոքր սահմաններով և անջատվի Խորհրդային Հայաստանից:

Ադրբեջանի ԿԳԿ-ի 1923 թ. օգոստոսի 6-ի հրամանագրով Ղարաբաղի այն հատվածները, որոնք Ադրբեջանի ղեկավարության նենգամիտ քաղաքականության արդյունքում չէին ընդ-

²⁵ Նույն տեղում, էջ 154–155:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 157:

²⁷ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 159–160.

գրկվելու ԼՂԻՄ-ի կազմում, ներառվեցին արհեստականորեն ստեղծված Աղդամի, Ջաբրայիլի և Քրդստանի գավառների կազմում, որոշվեցին նրանց տարածքն ու վարչական սահմանները: Ըստ այդմ՝ նոր վարչամիավորները պետք է ունենային հետևյալ կառուցվածքը.

1. *Աղդամի գավառ*՝ Աղդամ կենտրոնով (ներառելու էր նախկին Շուշիի և Ջևանշիրի գավառների հարթավայրային մասերը):

ա) տարածքային ընդգրկումը՝ Բորսունլու գյուղից բեկված գծով Թարթառ²⁸ (Тертер) քաղաքով մինչև Ղարա-Ղոյունլու, ապա՝ Նամերլի և Նափրավենդ (իմա՝ Փափրավենդ) գյուղեր, Չուլլուդաղ (Чолодах, 2972), Աղդամի բլրաշարը, Ղզըլ-Ղայայի կողքով, Ուչթափալար, որտեղից արևելք՝ մինչև այն վայրը, որը գտնվում էր Աղդամի, Ջաբրայիլի և Ղարաբաղի գավառների հատման կետում, մոտավորապես 5 վերստ Կուրոպատկինո գյուղից դեպի հյուսիս-արևելք, այստեղից՝ արևելք, մինչև Սալյանի գավառի սահմաններում գտնվող Փեյղամբար գերեզմանոցը:

2. *Ջաբրայիլի գավառ*՝ Ջաբրայիլ կենտրոնով (ներառելու էր նախկին Կարյազինոյի գավառի հարթավայրային հատվածը):

ա) տարածքային ընդգրկումը՝ Սալյանի գավառի սահմաններում գտնվող Փեյղամբար գերեզմանոցից դեպի արևմուտք մինչև այն վայրը, որը գտնվում էր Աղդամի, Ջաբրայիլի և Ղարաբաղի գավառների հատման կետում՝ Կուրոպատկինո գյուղից մոտավորապես 5 վերստ հեռավորության վրա: Այստեղից՝ Ղարաբաղի կողմից, բեկված գծով Վեյսալու ձմեռոցով [(Зимовник, հետագայում՝ Ներքին Վեյսալու (թրք.՝ Aşağı

²⁸ Հռչակվածում օգտագործված ուսալեզու փաստաթղթերում նշված աղավաղված տեղանունների, ինչպես նաև սահմանագծերի ճշտումները Գեղամ Բադալյանի:

Väysali)), Նոր Նիկոլասկա, Դիվանալրար գյուղ, Ավշարի, Դուդուկչի (Քյուրաթաղ), Կարյազինո (հետագայում՝ Ֆիզուլի), Իշըխլու, Քոչ-Ահմեդլի, Սուլեյմանլու, Ղըշլաղ, Էֆենդիլար, Ջաֆրայիլ, Ադջաքենդ (Аджикенд, իմա՝ Խանձաձոր), Թեժլար գյուղերով, Ադ-Բուլաղ աղբյուրով մինչև Թարքայան-Յալի սար և Բաղիր-Բեզլու գյուղ, այնուհետև՝ Հազարու (Акера) գետակի²⁹ հունով ներքև մինչև Էֆենդիլար գյուղը, այստեղից հարավ-արևմուտք՝ մինչև Աղավյուրտ (իմա՝ Եղվարդ) գյուղը, որտեղից՝ հին վարչական սահմանով մինչև Նյուվադի (Аювадинский) գյուղը:

3. *Քրդստանի գավառ*՝ Փիրիջան (իմա՝ Փիրջահան) կենտրոնով (ներառելու էր նախկին Ջևանշիրի արևմտյան՝ Թարթար գետի վերին ավազանում ընկած հատվածները, ինչպես նաև ՀՍԽՀ-ից կտրված Ջանգեզուրի գավառի արևելյան՝ Լեոնային Ղարաբաղին հարող հատվածները, ուր 1930 թ. կազմավորվեցին Քյալբաջարի (Քարվաճար), Լաչինի (Բերձոր) և մասամբ Ղուբաթլուի գավառները):

ա) տարածքային ընդգրկումը՝ Մոավի լեոների (Муров-дар) գագաթներով Ղարաբաղի կողմից բեկված գծով հետևյալ կետերով՝ Էղերյուրտ կամ Աղըրյուրտ (Эгенюр) լեռ, Ալաղայա լեռ, այնուհետև՝ Լիսագորսկ, Ջամինկյում լեռնագագաթով մինչև Բաղըր-Բեզլու գյուղ: Այստեղից Ջաֆրայիլի գավառի կողմից Հազարու գետով ներքև մինչև Էֆենդիլար գյուղ, որտեղից հարավ-արևմուտք՝ մինչև Աղավյուրտ գյուղ, ապա՝ ՀՍԽՀ կողմից Խնձորեսկ (Инзирак³⁰) գյուղի միջով մինչև Ղզըլբողազդար (сиг-

²⁹ Սահմանն այդ հատվածում անցնելու էր նախ՝ Փոքր Հազարու գետակով (թրք.՝ Kicik Hakara, հայտնի է նաև Զինգյանակապ անվամբ), նոր հետո՝ բուն Հազարուով:

³⁰ Ռուսալեզու փաստաթղթում նշվում է բնակավայրի թյուրքական արտասանության (Xanzirak) աղավաղված տարբերակը՝ վերցված ռուսական 5-վերստանոց քարտեզի համապատասխան պլանշետից:

нал Александр Дали-Дар³¹), որտեղից լեռնաշղթայով՝ մինչև Դա-
վա-Գյոզի (Ուղտիակունք) լեռ, այնուհետև՝ վարչական հին
սահմանով մինչև սկզբնական կետ³²:

Նշված փաստաթղթում աչքի է զարնում հետևյալ հանգա-
մանքը: Եթե նորակազմ ԼՂԻՄ-ի արևելյան, հարավային և
արևմտյան սահմաններն արձանագրված են ըստ կողմնորոշիչ
որոշակի կետերի, ապա հյուսիսային սահմանագիծն ուղղակի
բացակայում է: Բանն այն է, որ նախկին ցարական վարչական
բաժանումով Լեռնային Ղարաբաղի հյուսիսային բաղկացուցիչ
հատվածը կազմող պատմական Գյուլիստանի մելիքության
զգալի մասը, որը գրավում էր Կուրի Բարակջուր (թրք.՝ İncä-çay)
վտակի միջին ավազանը, ինչպես նաև նույն գետի մեկ այլ վտա-
կի՝ Կուրակի (թրք.՝ Küräk-çay) վերին հոսանքի շրջանում
գտնվող Գետաշեն ավանն իր հարակից մի քանի բնակավայրե-
րով, կցված էին Ելիզավետպոլի գավառին: Այս՝ ավելի քան 1000
քառ. կմ ընդհանուր տարածք զբաղեցնող գուտ հայաբնակ
շրջանների ներառումը ԼՂԻՄ-ի կազմում Խորհրդային Ադրբե-
ջանի ղեկավարության տեսանկյունից կարող էր «վտանգավոր»
նախադեպ ստեղծել Հյուսիսային Արցախի մյուս շրջանների
(Ոսկանապատ, Քարհատ, Բանանց և այլն) ու հարևան Գարդ-
մանի տարածաշրջանի՝ գրեթե մինչև ՀՍԽՀ-ի հյուսիս-արևել-
յան սահմանագլուխը հոծ անընդմեջ շերտով բնակվող հայու-
թյան համար, որն անպայման կփորձեր ժամանակի ընթացքում
միավորվել այս նորաստեղծ հայկական պետական կազմավոր-
ման հետ: Անհրաժեշտ էր ամեն գնով բացառել որևէ հնարավո-

³¹ Սահմանագծի ուղղության քննությունը թույլ է տալիս վերոհիշյալ աղավաղ-
ված տեղանունը սրբագրել նշված ձևով (ճշտումն ըստ 5-վերստանոց քար-
տեզի՝ Кызыл-Богасдары):

³² К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайд-
жанской ССР, с. 173–175.

րություն՝ Խորհրդային Հայաստանի անմիջական սահմանակցությամբ, միասնական հայկական ինքնավարության ձևավորման համար: Սրանով, կարծում ենք, կարելի է բացատրել այն փաստը, որ 1923–1924 թթ. Լեռնային Ղարաբաղի վերոհիշյալ մասերը մտցվեցին նորաստեղծ Գյանջայի (Գանձակ) գավառի մեջ՝ դրանով իսկ ԼՂԻՄ–ի հյուսիսային սահմանները «համընկեցնելով» երբեմնի ցարական վարչամիավորի հարավային սահմանագծին, որն անցնում էր Մոավի լեռների արևելյան ջրբաժանով և Բարակջրի հունով: Բացի այդ՝ հայկական մարզից դուրս էր թողնվել Լեռնային Ղարաբաղի հյուսիս–արևմտյան հատվածը կազմող Վերին Խաչենը (Ծարա երկիր)՝ Թարթառ գետի վերին ավազանում, որը զբաղեցնում էր շուրջ 2000 քառ. կմ³³: Վերջինս դեռ 1922 թ. ստացել էր «Քրդստան» (Курдистан) կեղծ անվանումը՝ վերակազմավորվելով որպես առանձին գավառամաս Ջևանշիրի գավառի կազմում³⁴: Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարության 1923 թ. նոր որոշումով այս տարածքին կցվեց նաև Հազարու գետակի ողջ վերին ավազանը զբաղեցնող նախկին Ջանգեզուրի գավառի արևելքը, որը մինչ այդ, կտրվելով ՀՍԽՀ–ից, մտնում էր, այսպես կոչված, Ղուբաթլուի գավառի մեջ: Ինչպես հայտնի է, նորակազմ վարչամիավորը վերանվանվեց «Քրդստանի գավառ» (ոչ պաշտոնական անվանումը՝ «Կարմիր Քրդստան»):

Այսպիսով, ադրբեջանական ղեկավարության նպատակաուղղված քաղաքականության հետևանքով Լեռնային Ղարաբաղի երկրամասի ընդհանուր տարածքից, որը կազմում էր շուրջ 8000 քառ. կմ, 1923–1924 թթ. անջատվեց մոտ 3000 քառ. կմ–ը:

³³ Հաշվարկները Գ. Բաղդասյանի:

³⁴ St u Azerbaidzhanская сельско–хозяйственная перепись 1921 года. Таблицы: Джеванширский уезд. Баку, 1922, էջ 82:

Նորաստեղծ ԼՂԻՄ-ը, որի ամբողջական սահմանները դեռ որոշված չէին, այսուհետև կարող էր հավակնել ընդամենը 5000 քառ. կմ տարածքի:

Խորհրդային Ադրբեջանի նորաստեղծ Աղդամի, Ջաբրայիլի և Քրդստանի գավառների տարածքները որոշելուց հետո անգամ ԼՂԻՄ-ի տարածքային և սահմանային խնդիրների վերջնական կարգավորման գործընթացը դժվարությամբ էր ընթանում: Ուստի ԱդրԿ(Բ)Կ կենտկոմի նախագահությունը 1924 թ. ապրիլի 17-ին «ոչ հաջողված» է համարում այդ խնդիրները կարգավորող հատուկ հանձնաժողովի աշխատանքները և կազմում նոր հանձնաժողով՝ ԱդրՍԽՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ղ. Մուսաբեկովի նախագահությամբ: Վերջինիս պատասխանատվությամբ հանձնաժողովին հանձնարարվում է մինչև 1924 թ. մայիսի 1-ը ավարտել ԼՂԻՄ-ի վարչական սահմանների վերջնական հաստատման և հողային հարցերի կարգավորման (ինչպես ԼՂԻՄ-ում, այնպես էլ ԼՂԻՄ-ի և հարևան գավառների միջև) աշխատանքները³⁵:

Լեոնային Ղարաբաղը որպես ինքնավար մարզ առանձնացնելու և նրա տարածքն ու վարչական սահմանները որոշելու աշխատանքներին գուգահեռ ընթանում էին նաև ԼՂԻՄ-ի Սահմանադրության (Կանոնադրության) ստեղծման աշխատանքները: Հատուկ հանձնաժողովի կողմից պատրաստված Սահմանադրության նախագիծը հաստատվեց ԱդրԿ(Բ)Կ կենտկոմի նախագահության 1924 թ. հուլիսի 3-ի նիստում, Ադրբեջանի ԿԳԿ-ի նախագահությանն առաջարկվեց «Սահմանադրությունը հրապարակել թյուրքերեն, հայերեն և ռուսերեն»³⁶: Այն հայերեն և

³⁵ St u K истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, էջ 236–237:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 248–249:

թյուրքերեն տպագրվում է Բաքվի «Կոմունիստ» օրաթերթի 1924 թ. հուլիսի 6-ի թիվ 145 (924)-ում, իսկ ռուսերեն՝ ռուսալեզու «Բակինսկի ռաբոչի» թերթի 1924 թ. նոյեմբերի 26-ի թիվ 269-ում:

«Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի Շրջանի Սահմանադրությունը» հանդիսացավ առաջին պաշտոնական փաստաթուղթը, որում «Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի տարածությունը (տերիտորիան)» վերնագրով առանձին բաժնում նշված են մարզի տարածքը և բնակավայրերը: Ըստ այդմ՝ «Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի մեջ մտնում է այն տարածությունը, որը բռնված է հետևյալ գավառների քաղաքներով և գյուղերով:

Շուշու գավառից՝ Շուշի քաղաքը և Ստեփանակերտը, գյուղերը. Կարաքետուկ (Հիլիս³⁷), Ուլուֆաբ, Կայաբաշի (Դահրավ), Սարի-Քեշիշ (Խանձք), Կիշլաղ-Քենդ (Ղշլաղ), Շալվա (Ռև), Սեյիտ-Բեգլի (Սեյդիշեն), Դաշբուլաղ, Մեհտիքենդ (Մեհդիշեն), Բադարա (Պտրեցիք), Սունժինսկոյի, Խնձորիստան, Իսմայիլ-Բեգլի, Մալի-Բեգլի, Խալիփալի, Խոջալի, Ղուշչիլար, Քեորփա-Աֆաթլի, Ջարուսլի (Ջառիստ), Նախիջևանիկ, Փիրջամալ, Դահրազ, Քեաթուկ-Աղդարա, Աղբուլաղ (Միրիշկյալլու), Վարազաբուն, Լիսագորսկ, Կերկիժան (իմա՝ Կրկժան), Ջամիլլի, Բալուջա, Ղայբալիքենդ, Փախլիզ (իմա՝ Փախլուլ), Խնսաձախ, Մեհտի-Քենդ (իմա՝ Մադաթքենդ, Ալամանց գոմեր), Վերին-Սզնիք, Դամուրչիլար (Ջաղացներ), Ներքին Սզնիք, Սդնախ, Չա-

³⁷ Հարկ է նկատի ունենալ, որ ԼՂԻՄ-ի Սահմանադրությունում նշված տեղանունները վերցված են նախկին ցարական տեղեկագրերից, ուր նախապատվությունը տրված էր գրեթե առանց բացառության XVIII դ. երկրորդ կեսից շրջանառության մեջ մտած օտարահունչ թյուրքական տարբերակներին (տե՛ս մասնավորապես "Кавказский календарь на 1917 год". "Отдел статистический", с. 47-50, 59-61, 63-65): Ուստի նպատակահարմար ենք համարել վերոբերյալ բնակավայրերին կից նշել բուն հայկական կամ այն անվանաձևերը, որոնք տարածված էին հայերի միջավայրում: Ճշտված են նաև բացահայտ աղավաղված տեղանունները:

նախչի (Ավետարանոց), Ղարաբուլաղ, Ղուշչի-Բաբա (Մոշ-
 Խմհատ), Սարուշեն, Խաչմաչ, Տուբնակալ, Հարալի (Ղարալի),
 Պիրում-Քենդ (իմա՝ Փիրումաշեն), Մխիթարա-Քենդ (Արկաթա-
 լու), Դաղդաղան (Քոասնի), Հարով (Հարավ), Դաշուքենդ (Դա-
 շուշեն), Շուշի-Քենդ (Շոշ), Դաշալթի-Հյունոտ (իմա՝ Հոնուտ),
 Քեշիշ-Քենդ (Դոնավարգ), Դաշալթի-Խոզաբիր (Քարինտակ),
 Քենդխուրդ (Հաղորտի), Քարահունջ, Մուշկապատ, Ղավախան,
 Մաշադի-Քենդ (իմա՝ Մաշադիշեն), Կուզում-Քենդ (Քերթ), Ադ-
 Քենդ (Սպիտակշեն), Աշան, Հացի, Ենգի-Քենդ (Նորշեն), Կարա-
 Քենդ (Ղրգդալա), Եմիշճա, Ջամեաթ (Ննգի, Նինգի), Կդարծի,
 Միրի-Քենդ (Մյուրիշեն, Միրիշեն), Կարադաղլի, Խոնաշեն,
 Բահրամլի, Խոջալու (Խոջավանդ), Մուզան (Մուդանլու), Աբ-
 դուլլար (իմա՝ Ամիրանլար, Ամիրալլար), Կոտլեարովկա, Կու-
 րոպատկինո, Նիկոլանկա, Սկոբլնկա, Սոս, Մխտորաշեն, Խեր-
 խան, Ծովատեղ, Հերիեր, Մավաս, Ամարաս, Բիլբիլակ, Աղբու-
 լաղ (Մըսմնա), Ուզում-Քենդ, Դրախտիկ, Թաղլար (Մեծ Թաղ),
 Ազոխ, Ջարդանաշեն (Վերին Թաղավարդ), Շեխեր, Ջաղադուզ
 (Սարգսաշեն), Թաղավարդ, Ղուզե-Ճարտար, Գիշի, Գյունե-
 Ճարտար, Իսպահանջուղ (Խնուշինակ), Յենգիջա (Սարդարա-
 շեն), Դաշբաշի (Քարագլուխ), Խանաբաղ Նոր, Խանաբաղ Հին,
 Քեշիշքենդ (Նորագյուղ), Խրամորթ, Վերին-Յելչիբաղ (իմա՝
 Ղլիճբաղ), Ներքին-Յելչիբաղ (իմա՝ Ղլիճբաղ), Տոդ, Մամեդա-
 ձոր, Մուլավարդին (իմա՝ Սալաքյաթին), Շեխեր, Հակակու, Թա-
 դուտ, Մուսալըխ (Մոխրենիս, Մոխրենեց), Կովշատլի, Տումի, Հո-
 դեր, Ծակուռի, Ջրակուս:

Ջիվանշիրի գավառից՝ գյուղեր. Հասանրիզ (Հաթերք),
 Ումուդլի (Ականա), Կիրանլու (իմա՝ Քյարամլու), Իմարար-Կա-
 րավենդ (Գյարավանդ), Չափար, Ղուզլու (Բաղդուս (աղավաղ-
 ված Վաղուհասից)), Կըզըլ-Կայա (Հարությունագումեր), Յայջա

(Տիգրան (աղավաղված Կճողուտից)), Ջարդախաչ, Չարեքտար, Բաղլու-Կայա, Բալլու-Կայա, Ախմախլի (Հայաթ), Բազարքենդ (Ծմակահող), Քոլատակ, Դաղմանլու (Թբիլոլու), Դովչանլու (Առաջաձոր), Չորմանլու (Գառնաքար), Վանք, Տրումբոն (իմա՝ Դրմբոն), Հոռաթաղ, Շահմասուր, Ներիշտար, Քիչիկ-Կարաբեգ (Մոխրաթաղ), Ուլու-Կարաբեգ (Մեծշեն), Կուսապատ, Աղդարա-Մարդակերտ (իմա՝ Մարտակերտ), Դամիրլու, Հոռաթաղ, Բուրուջ, Յարըմջա, Մարաղա, Մարգուշևան, Բրուջ, Լևոն-Արխ, Լևոն-Արխ (Սարով), Մենգրելսկ, Չարդախլու (Մաղավուզ), Լյուլասագ (Վարնկաթաղ), Օրլովո-Դենիսովկա, Ղազանչի, Ջանյաթաղ (Ճանկաթաղ), Գյուլյաթաղ, Սրխավանդ, Դամիրի, Թալիշ, Տուրուս (Թոռուտ, Եղակեր), Դաստագիր, Տոնաշեն, Մաղադիս, Դամիրլար (Ղահրիլար), Վերին-Չայլու, Ներքին-Չայլու:

Կարյազինի գավառից՝ գյուղեր. Հաջիքենդ (իմա՝ Աղջաքենդ, Խանձաձոր), Առաքել, Բանագուր, Բինյաթլի, Դոլանլար, Խժալլան (աղավաղված Ջիլանից), Դաշբաշի (Քարագլուխ), Ծամծոր, Կեյնա-աղ (աղավաղված Հին Թաղերից), Մյուլքիդարա (Ցրտախաչ), Խժաբերդ, Վանք, Հաղրութ, Կամրակյուճ, Կոչբեկ, Ղուշչիլար, Մելիքջանլու, Նորաշեն, Տայք, Թաղասեր, Ցոր, Շաղախ (Սարին շեն), Վորդնաշատ, Աղբուլաղ, Ախուլլու, Քյուքուշլու (աղավաղված Հախուլլու-Քյուհուլլուից, Ըխեցիք), Թուլատան (աղավաղված Բուլուրթան-Բլեթանցից), Դուդուզլի (Քյուրաթաղ), Կոգուլլու (աղավաղված Քյուհուլլուից, Կհուլեցիք), Խարմանջուղ, Իդիլեցիք (Իտեկեցիք, Էդիլլու):

Ղուբաթլի գավառից՝ Ղարաղշլաղն (իմա՝ Ղալաղարասի-Բերդաձորը) իր գաղութներով»³⁸:

³⁸ «Կոմունիստ», Բաքու, 6 հուլիսի 1924 թ., թիվ 145 (924): Տե՛ս նաև՝ Հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմողներ և խմբագիրներ՝ Կ. Խաչատրյան, Հ. Աբրահամյան, առաջաբանը՝ Կ. Խաչատրյանի, Ե., 2011, էջ 29-36:

Այսպիսով, ԼՂԻՄ-ը պարփակվելու էր նախկին Ելիզավետպոլի (Գանձակ) նահանգի Ջևանշիրի, Շուշիի և Կարյազինոյի գավառների միայն լեռնային հատվածներում: Դրանց էր միացվել նաև 1923 թ. լուծարված Ղուբաթլուի գավառի (ձևավորվել էր 1921 թ.) հյուսիս-արևելքն ընդգրկող Բերդաձորի գյուղախումբը՝ հարակից տարածքներով:

Նորաստեղծ ԼՂԻՄ-ը՝ Աղդամի, Ջաբրայիլի և Քրդստանի գավառների հետ միասին, Ադրբեջանի իշխանությունները դիտում էին որպես ԱդրՍԽՀ միասնական տնտեսական «Ղարաբաղյան գոտի» և հողակարգման մեկ միավոր: Համաադրբեջանական 4-րդ համագումարին Ադրբեջանի կառավարության 1924 թ. գործունեության հաշվետվության մեջ նշվում է, որ այդ շրջանի ընդհանուր տարածքը կարող է կազմել մինչև մեկ միլիոն դեսյատին³⁹ (կամ 14567.2 քառ. կմ, 1 դեսյատինը հավասար է 0.0145672 քառ. կմ-ի): Ինչպես նշել ենք, այդ տարածքից շուրջ 8000 քառ. կմ-ը բաժին էր հասնում Լեռնային Ղարաբաղին (ԼՂԻՄ-ը, Գյուլիստան-Գետաշենի ենթաշրջանը և Քրդստանի գավառի հյուսիսային հատվածը), իսկ շուրջ 6700 քառ. կմ-ը՝ Դաշտային Ղարաբաղին (Աղդամի և Ջաբրայիլի գավառներ):

Նշված ժամանակահատվածում հրատարակված պաշտոնական (ադրբեջանական) որոշ տեղեկագրերում նորաստեղծ ԼՂԻՄ-ի տարածքը ցույց է տրված ընդամենը 4160,5 քառ. կմ (3656 քառ. վերստ)⁴⁰: Սա պարզապես ոչ ճիշտ հաշվարկի արդյունք է և չի համապատասխանում իրականությանը: Ինչպես

³⁹ См. и К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, էջ 223-224:

⁴⁰ См. и ишаншқоршаути Азербайджанская сельскохозяйственная перепись 1921 года. Итоги по сельским обществам во вновь образованных уездах АССР, Нагорного Карабаха и по тем (основным) уездам, в которых произошли изменения границ, том III, выпуск XVII, Баку, АзЦСУ, 1924, էջ II (այսուհետև՝ Итоги):

Ադրկենտգործկոմի վերը նշված հրամանագրում հանդիպող, այնպես էլ ԼՂԻՄ-ի «Սահմանադրության» տարածքային տվյալների համադրումը, մեզ հասու այլ փաստաթղթերի տեղեկությունների համադրմամբ ցույց է տալիս, որ գոյության առաջին տարիներին ԼՂԻՄ-ն ընդգրկել է շուրջ 5000 քառ. կմ տարածք: Որպեսզի մեր այս պնդումը մերկապարանոց չհնչի, բերենք մի քանի փաստարկներ.

ա) Նախապես ԼՂԻՄ-ի մեջ էր ներառված Մարտակերտի (այն ժամանակ՝ Ջրաբերդի) շրջանի հարավային մասով հոսող Կավրտու գետակի (թրք.՝ Gavirtu-çay կամ Gabartu-çay) հովիտը՝ թաթարաբնակ մեկ տասնյակից ավելի գյուղերով, որոնք միավորված էին Ղաբարթա Բոյ-Ահմեդլիի (Կավարտ) գյուղական հասարակության մեջ⁴¹: Բացառությամբ Սրխավենդ և Մանիք-Սրխավենդ (Մանիքլու) գյուղերի՝ մնացած բնակավայրերը հետագայում դուրս բերվեցին մարզի կազմից:

բ) Հարավ-արևելքում մարզի մեջ էին մտնում Իշխանագետի միջին հովտի հայաբնակ Ողեր (Հողեր), ինչպես նաև թաթարաբնակ Ղզըլդշլաղ և Ղովշաթլու գյուղերը, որոնք ԼՂԻՄ-ից դուրս բերվեցին 1930-ական թթ. վերջերին:

գ) Որոշակիորեն ԼՂԻՄ-ի տարածքում են եղել Բերդաձորի (Ղարադշլաղ) ենթաշրջանին հարավ-արևելքից սահմանակից «Մուսուլմանլարի» (բարբառային՝ «Մըսմնլար») գյուղախմբի բնակավայրերը⁴², որոնք հետագայում նույնպես դուրս են բերվել մարզի տարածքից:

դ) Չենք կարող չնշել մի կարևոր փաստ ևս. մինչև 1920-ականների կեսերը ԼՂԻՄ-ի սահմանները հարավ-արևմտյան

⁴¹ St u Итоги, էջ 2:

⁴² Այս գյուղախմբի հայ բնակչությունը բռնի մահմեդականացվել էր XVIII դ. (Հովհաննիսյան Լ., Հայության անդառնալիորեն կորսված բեկորներ, «Եզերք» հանդես, թիվ 2, Երևան, 2007, էջ 88):

հատվածում անցել են Հազարու գետով, որով մարզը փոքր՝ շուրջ 6 կմ, բայց ընդհանուր սահման է ունեցել ՀՍԽՀ-ի հետ⁴³։ Ընդ որում, այս իրողությունն արտացոլված է ժամանակի խորհրդային պաշտոնական քարտեզներում⁴⁴։

Թեև ԼՂԻՄ-ի «Սահմանադրությամբ» որոշվեցին մարզի տարածքները և նախանշվեցին նրա վարչական սահմանները, սակայն Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից հետագա տարիներին պարբերաբար բարձրացված սահմանային նոր խնդիրների քողի ներքո ԼՂԻՄ-ից նորանոր տարածքներ էին «մկրատվելու»։ Դրանցից էր ԼՂԻՄ-ի և արհեստականորեն ստեղծված «Քրդստանի գավառի» (նաև վերջինիս ու ՀՍԽՀ-ի) միջև սահմանագատման հարցը։ Հարկ է նկատի ունենալ, որ սահմանամերձ այդ հատվածի հայ և մուսուլման բնակչության միջև պատմականորեն ձևավորվել էր փոխադարձ անվստահության մթնոլորտ, ազգային հողի վրա պարբերաբար տեղի էին ունենում ընդհարումներ։

Սահմանային վեճերը կարգավորելու միջնորդությամբ Ադրբեջանի ԿԳԿ-ն, ի վերջո, ստիպված էր դիմել Անդրկովկասի ԿԳԿ-ին՝ խնդրելով վերջինիս աջակցությունը։ Անդրկենտրոնական կոմիտեի 1923 թ. հոկտեմբերի 18-ին՝ Ի. Ստուրուայի, իսկ նոյեմբերի 12-ին՝ Ս. Թողրիայի նախագահությամբ ստեղծում է տարածքային վեճերը կարգավորելու հանձնաժողովներ⁴⁵, որոնք, սակայն, խնդրի կարգավորման ուղղությամբ շոշափելի առաջընթաց չեն ապահովում։ 1924 թ. «Քրդստանի գավառի» վիճակի մասին ԱդրԿ(բ)Կ կենտկոմին ներկայացրած կարճ զեկուցման մեջ Ադրկենտրոնականի նախագահի տեղակալ Մ.Բ. Կասումովն

⁴³ Ст'ю Итоги, т. II: Հմմտ. Букшпан А., Азербайджанские курды: Лачин, Кельбаджар, Нахкрай. Заметки, Баку, 1932, с. 11.

⁴⁴ Ст'ю սույն հոդվածին կից ներկայացված առաջին երկու քարտեզները։

⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 95, թ. 173, 186։

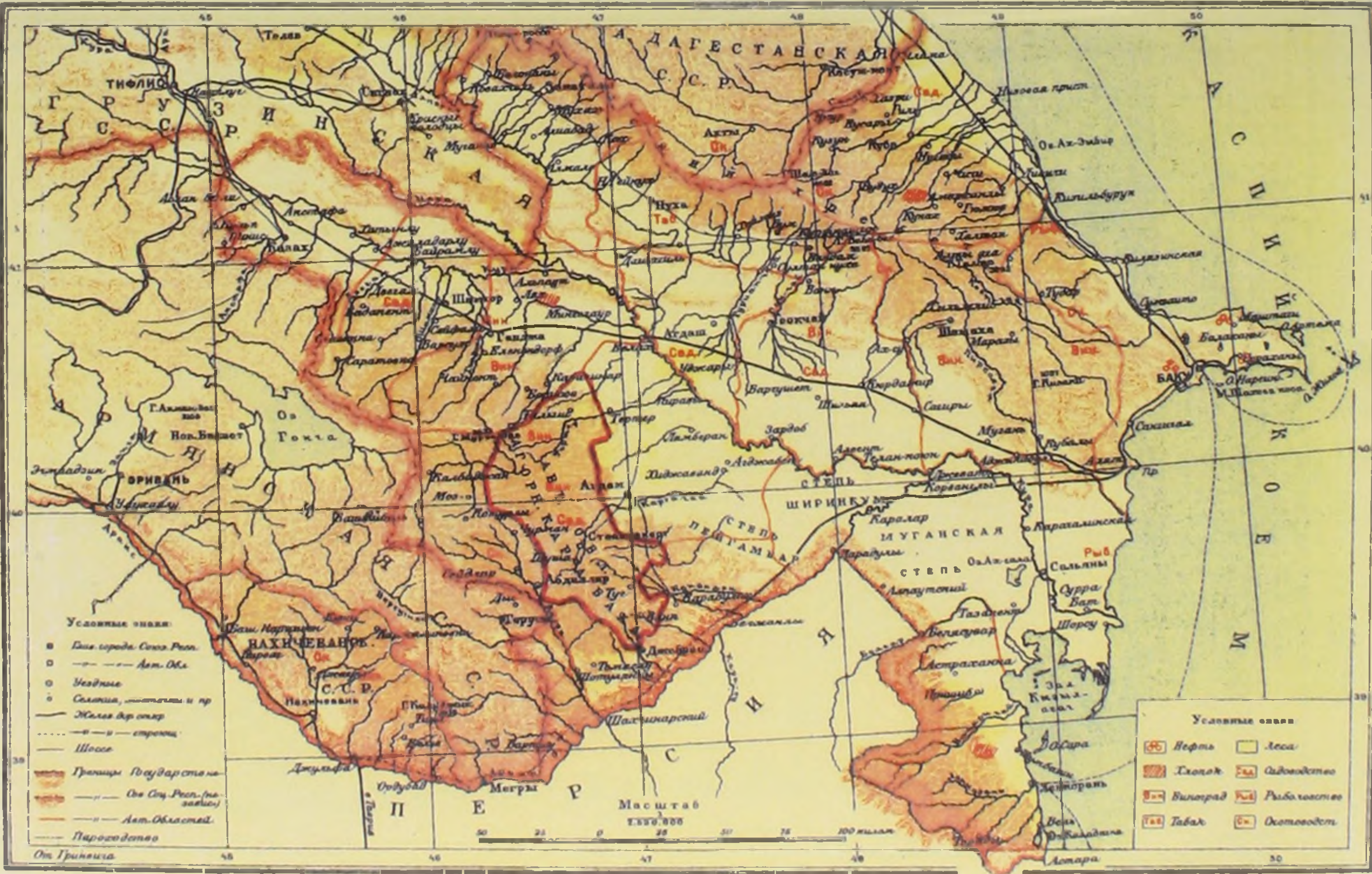
այն համարում է բոլոր առումներով ողբերգական, նշում, որ «բավականին տխուր է» նաև Զանգեզուրի հետ Քրդստանի սահմանների որոշման հարցը: Սահմանային 13 գյուղերի մուսուլման գյուղացիները «Անդրկենտգործկոմի վերջին հանձնաժողովի անցկացրած սահմանների հետ կապված բողոքներ ու դժգոհություններ են հայտնում»⁴⁶:

ԼՂԻՄ-ի և «Քրդստանի գավառի» վարչական սահմանը հաստատելու նպատակով ԱդրԿ(բ)Կ կենտկոմի նախագահության 1925 թ. հունիսի 24-ի որոշումով ստեղծվում է հերթական հանձնաժողովը, որի կազմում ընդգրկվում են ԼՂԻՄ-ի և «Քրդստանի գավառի» մեկական ներկայացուցիչ: Լսելով հանձնաժողովի զեկուցումը՝ ԱդրԿ(բ)Կ կենտկոմի նախագահությունը 1925 թ. հուլիսի 13-ին դարձյալ որոշում է խնդրել ՌԿ(բ)Կ անդրերկրկոմին, որպեսզի իրականացվի Անդրկենտգործկոմի հողային վեճերի կարգավորման հանձնաժողովի որոշումները՝ հողակարգման աշխատանքները ԼՂԻՄ-ում և Քրդստանի գավառում արագացնելու համար: Որոշման մեջ նշվում է նաև, որ ԱդրՍԽՀ հողժողկոմատը հողակարգման բոլոր խմբերը պետք է կենտրոնացնի «Քրդստանի գավառի» և ԼՂԻՄ-ի սահմանային գծում. հողակարգման աշխատանքները շտապ անցկացնելու և ավարտելու համար, քանի որ միայն դրանից հետո հնարավոր կլինի վերջնականապես հաստատել «Քրդստանի գավառի» և ԼՂԻՄ-ի միջև սահմանները⁴⁷: Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից իրականացված սահմանազատման արդյունքում ոչ միայն կրճատվեց ԼՂԻՄ-ի տարածքը, այլև մարզն արհեստականորեն անջատվեց Խորհրդային Հայաստանից և, որպես

⁴⁶ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 219–223.

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 292–294:

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ С. С. Р.

АДМИНИСТРАТИВНАЯ КАРТА НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ АО

© 2000 Taylor & Francis Ltd.
All rights reserved.

EXERCISE 3.10

1. $\frac{1}{2}$ 2. $\frac{1}{3}$ 3. $\frac{1}{4}$ 4. $\frac{1}{5}$ 5. $\frac{1}{6}$ 6. $\frac{1}{7}$ 7. $\frac{1}{8}$ 8. $\frac{1}{9}$ 9. $\frac{1}{10}$

10. $\frac{1}{11}$ 11. $\frac{1}{12}$ 12. $\frac{1}{13}$ 13. $\frac{1}{14}$ 14. $\frac{1}{15}$ 15. $\frac{1}{16}$ 16. $\frac{1}{17}$ 17. $\frac{1}{18}$ 18. $\frac{1}{19}$ 19. $\frac{1}{20}$

20. $\frac{1}{21}$ 21. $\frac{1}{22}$ 22. $\frac{1}{23}$ 23. $\frac{1}{24}$ 24. $\frac{1}{25}$ 25. $\frac{1}{26}$ 26. $\frac{1}{27}$ 27. $\frac{1}{28}$ 28. $\frac{1}{29}$ 29. $\frac{1}{30}$

30. $\frac{1}{31}$ 31. $\frac{1}{32}$ 32. $\frac{1}{33}$ 33. $\frac{1}{34}$ 34. $\frac{1}{35}$ 35. $\frac{1}{36}$ 36. $\frac{1}{37}$ 37. $\frac{1}{38}$ 38. $\frac{1}{39}$ 39. $\frac{1}{40}$

40. $\frac{1}{41}$ 41. $\frac{1}{42}$ 42. $\frac{1}{43}$ 43. $\frac{1}{44}$ 44. $\frac{1}{45}$ 45. $\frac{1}{46}$ 46. $\frac{1}{47}$ 47. $\frac{1}{48}$ 48. $\frac{1}{49}$ 49. $\frac{1}{50}$

50. $\frac{1}{51}$ 51. $\frac{1}{52}$ 52. $\frac{1}{53}$ 53. $\frac{1}{54}$ 54. $\frac{1}{55}$ 55. $\frac{1}{56}$ 56. $\frac{1}{57}$ 57. $\frac{1}{58}$ 58. $\frac{1}{59}$ 59. $\frac{1}{60}$

60. $\frac{1}{61}$ 61. $\frac{1}{62}$ 62. $\frac{1}{63}$ 63. $\frac{1}{64}$ 64. $\frac{1}{65}$ 65. $\frac{1}{66}$ 66. $\frac{1}{67}$ 67. $\frac{1}{68}$ 68. $\frac{1}{69}$ 69. $\frac{1}{70}$

70. $\frac{1}{71}$ 71. $\frac{1}{72}$ 72. $\frac{1}{73}$ 73. $\frac{1}{74}$ 74. $\frac{1}{75}$ 75. $\frac{1}{76}$ 76. $\frac{1}{77}$ 77. $\frac{1}{78}$ 78. $\frac{1}{79}$ 79. $\frac{1}{80}$

80. $\frac{1}{81}$ 81. $\frac{1}{82}$ 82. $\frac{1}{83}$ 83. $\frac{1}{84}$ 84. $\frac{1}{85}$ 85. $\frac{1}{86}$ 86. $\frac{1}{87}$ 87. $\frac{1}{88}$ 88. $\frac{1}{89}$ 89. $\frac{1}{90}$

90. $\frac{1}{91}$ 91. $\frac{1}{92}$ 92. $\frac{1}{93}$ 93. $\frac{1}{94}$ 94. $\frac{1}{95}$ 95. $\frac{1}{96}$ 96. $\frac{1}{97}$ 97. $\frac{1}{98}$ 98. $\frac{1}{99}$ 99. $\frac{1}{100}$

100. $\frac{1}{101}$ 101. $\frac{1}{102}$ 102. $\frac{1}{103}$ 103. $\frac{1}{104}$ 104. $\frac{1}{105}$ 105. $\frac{1}{106}$ 106. $\frac{1}{107}$ 107. $\frac{1}{108}$ 108. $\frac{1}{109}$

109. $\frac{1}{110}$ 110. $\frac{1}{111}$ 111. $\frac{1}{112}$ 112. $\frac{1}{113}$ 113. $\frac{1}{114}$ 114. $\frac{1}{115}$ 115. $\frac{1}{116}$ 116. $\frac{1}{117}$ 117. $\frac{1}{118}$

118. $\frac{1}{119}$ 119. $\frac{1}{120}$ 120. $\frac{1}{121}$ 121. $\frac{1}{122}$ 122. $\frac{1}{123}$ 123. $\frac{1}{124}$ 124. $\frac{1}{125}$ 125. $\frac{1}{126}$ 126. $\frac{1}{127}$

127. $\frac{1}{128}$ 128. $\frac{1}{129}$ 129. $\frac{1}{130}$ 130. $\frac{1}{131}$ 131. $\frac{1}{132}$ 132. $\frac{1}{133}$ 133. $\frac{1}{134}$ 134. $\frac{1}{135}$ 135. $\frac{1}{136}$

136. $\frac{1}{137}$ 137. $\frac{1}{138}$ 138. $\frac{1}{139}$ 139. $\frac{1}{140}$ 140. $\frac{1}{141}$ 141. $\frac{1}{142}$ 142. $\frac{1}{143}$ 143. $\frac{1}{144}$ 144. $\frac{1}{145}$

145. $\frac{1}{146}$ 146. $\frac{1}{147}$ 147. $\frac{1}{148}$ 148. $\frac{1}{149}$ 149. $\frac{1}{150}$ 150. $\frac{1}{151}$ 151. $\frac{1}{152}$ 152. $\frac{1}{153}$ 153. $\frac{1}{154}$

154. $\frac{1}{155}$ 155. $\frac{1}{156}$ 156. $\frac{1}{157}$ 157. $\frac{1}{158}$ 158. $\frac{1}{159}$ 159. $\frac{1}{160}$ 160. $\frac{1}{161}$ 161. $\frac{1}{162}$ 162. $\frac{1}{163}$

163. $\frac{1}{164}$ 164. $\frac{1}{165}$ 165. $\frac{1}{166}$ 166. $\frac{1}{167}$ 167. $\frac{1}{168}$ 168. $\frac{1}{169}$ 169. $\frac{1}{170}$ 170. $\frac{1}{171}$ 171. $\frac{1}{172}$

172. $\frac{1}{173}$ 173. $\frac{1}{174}$ 174. $\frac{1}{175}$ 175. $\frac{1}{176}$ 176. $\frac{1}{177}$ 177. $\frac{1}{178}$ 178. $\frac{1}{179}$ 179. $\frac{1}{180}$ 180. $\frac{1}{181}$

181. $\frac{1}{182}$ 182. $\frac{1}{183}$ 183. $\frac{1}{184}$ 184. $\frac{1}{185}$ 185. $\frac{1}{186}$ 186. $\frac{1}{187}$ 187. $\frac{1}{188}$ 188. $\frac{1}{189}$ 189. $\frac{1}{190}$

190. $\frac{1}{191}$ 191. $\frac{1}{192}$ 192. $\frac{1}{193}$ 193. $\frac{1}{194}$ 194. $\frac{1}{195}$ 195. $\frac{1}{196}$ 196. $\frac{1}{197}$ 197. $\frac{1}{198}$ 198. $\frac{1}{199}$

199. $\frac{1}{200}$ 200. $\frac{1}{201}$ 201. $\frac{1}{202}$ 202. $\frac{1}{203}$ 203. $\frac{1}{204}$ 204. $\frac{1}{205}$ 205. $\frac{1}{206}$ 206. $\frac{1}{207}$ 207. $\frac{1}{208}$

208. $\frac{1}{209}$ 209. $\frac{1}{210}$ 210. $\frac{1}{211}$ 211. $\frac{1}{212}$ 212. $\frac{1}{213}$ 213. $\frac{1}{214}$ 214. $\frac{1}{215}$ 215. $\frac{1}{216}$ 216. $\frac{1}{217}$

217. $\frac{1}{218}$ 218. $\frac{1}{219}$ 219. $\frac{1}{220}$ 220. $\frac{1}{221}$ 221. $\frac{1}{222}$ 222. $\frac{1}{223}$ 223. $\frac{1}{224}$ 224. $\frac{1}{225}$ 225. $\frac{1}{226}$

226. $\frac{1}{227}$ 227. $\frac{1}{228}$ 228. $\frac{1}{229}$ 229. $\frac{1}{230}$ 230. $\frac{1}{231}$ 231. $\frac{1}{232}$ 232. $\frac{1}{233}$ 233. $\frac{1}{234}$ 234. $\frac{1}{235}$

235.

У С Л О В Н Ы Е О Б О З Н А Ч Е Н И Я

[illegible]

CRIMINAL RECORD

000000

 Osnovni podatki
 8.1
 Področje
 Skupna vrednost projekta
 Podatki o projektni skupini

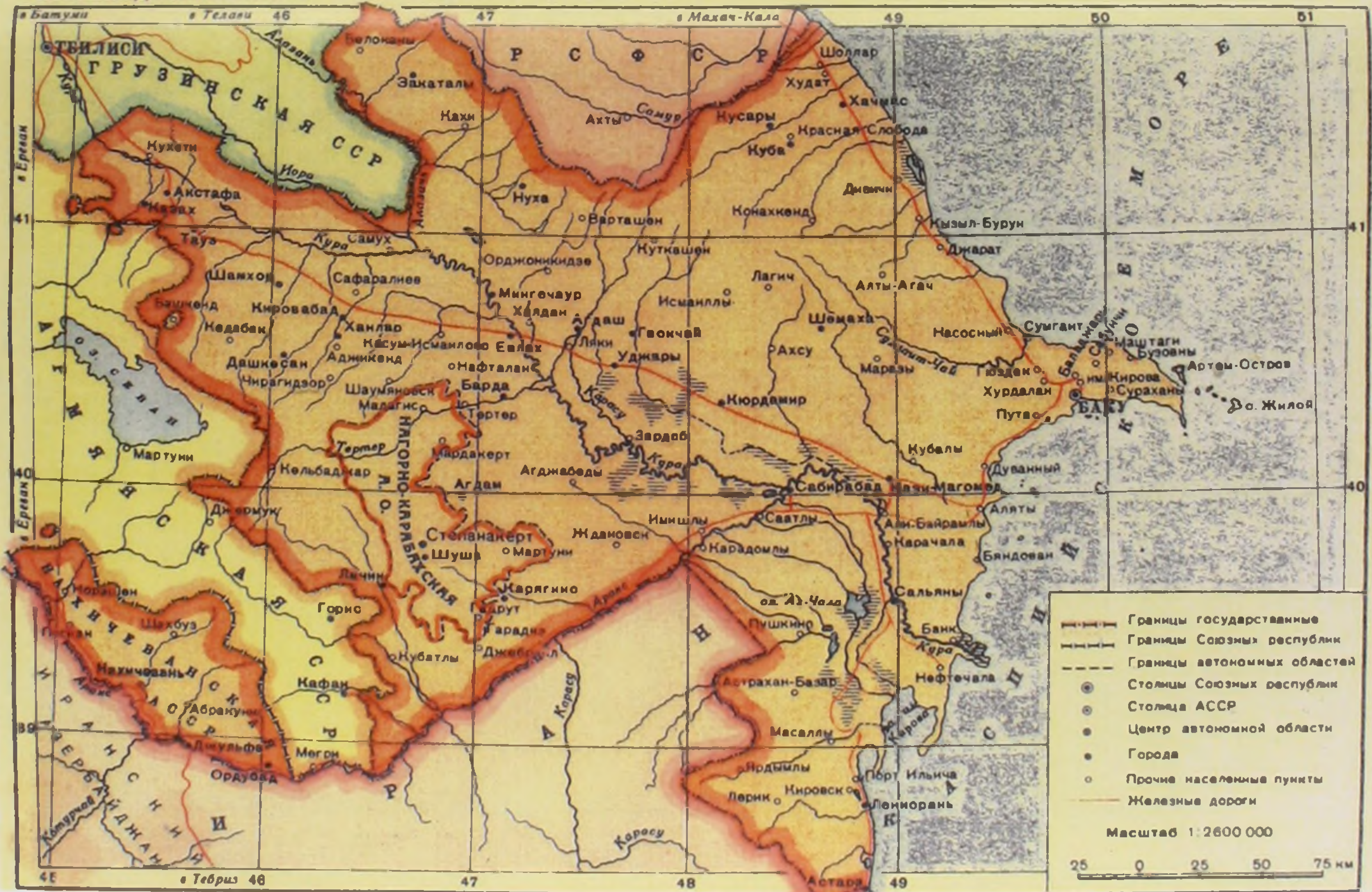
100

- *Staphylococcus aureus*
- *Staphylococcus epidermidis*
- *Staphylococcus saprophyticus*
- *Staphylococcus carnosus*

THE

[illegible]

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ССР — ПОЛИТИКО-АДМИНИСТРАТИВНАЯ КАРТА

«կղզյակ» (անկլավ), ամբողջությամբ հայտնվեց ԱդրՄԽՀ-ի ներքին տարածքում: Ինչ վերաբերում է «Քրդստանի գավառին», ապա վերջինս այդ կարգավիճակը պահպանեց մինչև 1929 թ. ապրիլի 8-ը, երբ լուծարվեց խորհուրդների 6-րդ համաադրբեջանական համագումարի որոշմամբ⁴⁸:

Այսպիսով, «Կարմիր Քրդստանի» ճարտարապետների մտահոգությունը բնավ էլ քուրդ ժողովրդի համար «մշակութային ինքնավարություն» ապահովելը չէր, այլ ԼՂԻՄ-ից և ՀՍԽՀ-ից տարածքների պարբերաբար զավթման միջոցով վերջիններիս տարանջատումը: Այդ մասին են վկայում նաև ԽՍՀՄ-ում 1920-40-ական թթ. հրատարակված պաշտոնական քարտեզները: Եվ եթե 1920-ական թթ. կեսերի քարտեզներում⁴⁹, ինչպես արդեն նշել ենք, ՀՍԽՀ-ն և ԼՂԻՄ-ն ունեն սահմանահատման բնդհանուր կետ Հազարու գետով (Գորիսի շրջանի Տեղ և Կոռնիձոր գյուղերի շրջանում), ապա արդեն 1930-40-ական թթ. քարտեզներում⁵⁰ ՀՍԽՀ-ի և ԼՂԻՄ-ի սահմանները զգալի չափով փոխված են և հայկական պետական երկու կազմավորումները հանրապետությունն ու ինքնավարությունը, տարանջատված են 6-8 կմ-անոց նեղ հողաշերտով՝ այսպես կոչված «Լաչինի միջանցքով»: Այս ամենը «լրացրեց» ԱդրՄԽՀ-ին նախկին Զան-

⁴⁸ Բաբայան Դ., Կարմիր Քրդստան. կազմավորման և լուծարման աշխարհաքաղաքական ասպեկտները, «21-րդ դար», Երևան, 2005, թիվ 4 (10), էջ 84: 1930 թ. մայիսի 25-ին հրապարակված ԱդրՄԽՀ Կենտգործկոմի որոշումով կազմավորվեց «Քրդստանի օկրուգ», որը գոյատևեց ընդամենը երկուսուկես ամիս (տե՛ս նույն տեղում, էջ 85):

⁴⁹ "Азербайджанская ССР", Большая Советская Энциклопедия (БСЭ), М., 1926, том 1, с. 640-641 (вставка), "ССР Армения", БСЭ, М., 1926, том. 3, с. 416-417 (вставка).

⁵⁰ "Административная карта Нагорно-Карабахской АО" (Главное управление Геодезии и картографии при СНК СССР, 1939-1940), "Азербайджанская ССР - политико-административная карта", БСЭ, 2-ое изд., М., 1949, том 1, с. 434-435 (вставка).

գեգուրի գավառի արևելյան ընդարձակ հատվածի բռնակցումը, որի տարածքում՝ վարչական ձևախեղումների հետևանքով, 1929–1930 թթ. ստեղծվեցին Լաչինի, Ղուբաթլուի և Զանգեզանի շրջանները՝ ընդհանուր շուրջ 3340 քառ. կմ տարածքով:

Ինչպես վերը նշվեց, ԼՂԻՄ-ի վարչական սահմաններից ապօրինաբար դուրս թողնվեցին և ԱդրՍԽՀ Գյանջայի գավառում ներառվեցին պատմական Հյուսիսային Արցախի շուրջ երկու տասնյակ հայկական գյուղեր: Վերջիններիս բնակչությունն արդեն 1923 թ. աշնանից ԼՂԻՄ-ին միանալու համար պայքար ծավալեց: Աջակցություն չստանալով ադրբեջանական իշխանություններից, 1925 թ. գարնան սկզբին տեղի հայությունն իր բողոքի ձայնը ստիպված էր հասցնել միութենական բարձրագույն իշխանություններին: ԽՍՀՄ Կենտգործկոմ՝ Մ. Կալինինին, Անդրկենտգործկոմ՝ Ա. Ենուկիձեին, Ն. Նարիմանովին, Ս. Տեր-Գաբրիելյանին և Անդրկենտգործկոմի նախագահ Մ. Ցխակայային, ուղղված դիմումում «Գյանջայի գավառի լեռնային տեղամասի 9-րդ մասի շրջխորհրդի անդամները (թվով 160)», նշում են, որ Ղարաչինար (1200 բնակիչ), Ենգիքենդ (իմա՝ Նորաշեն, 650), Խարխափուր (540), Գյուլիստան (665), Գաղթուր (իմա՝ Ղահդուր, 240), Ներքին Աղջաքենդ (իմա՝ Ներքինշեն⁵¹, 1350), Վերին Աղջաքենդ (իմա՝ Վերինշեն, 1895), Բուզլուխ (540), Մանաշիդ (850), հայկական Բորիսի (Բիրյուսի, Հայ Պարիս, 1533), Էրքեջ (1300) գյուղերի⁵² հայ գյուղացիները հայտնվել էին այնպիսի ծանր վիճակում, որ անգամ ստիպված են դաշտային տարբեր աշխատանքներ կատարել հարևան թուրքերի համար: «Մեր ծանր դրության մասին հայտնելով կենտրոնական իշխանու-

⁵¹ Հետագայում բնակավայրը վերանվանվեց Շահումյան (ռուս.՝ Шаумяновск):

⁵² Նշված բնակավայրերը 1930-ական թթ. մտան ԱդրՍԽՀ Շահումյանի շրջանի մեջ:

թյուններին, – նշվում է դիմումում, – խնդրում ենք մեր շրջանը, որը տնտեսական, աշխարհագրական և պատմական առումով հանդիսանում է Ղարաբաղի բաղկացուցիչ մասը, միացնել Ինքնավար Ղարաբաղին, իսկ յայլաների և արտավայրերի խնդիրը լուծել՝ հիմնվելով խորհրդային սահմանադրության և ԽՍՀՄ բոլոր ժողովուրդների իրավահավասարության սկզբունքի վրա»⁵³։ Հայ գյուղացիների այս խնդրագիր–դիմումը փոխանցվում է ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի քաղբյուրո (պատճեն՝ ՌԿ(Բ)Կ անդրերկրկոմ)։ Նույնպիսի բովանդակությամբ դիմում ներկայացվել է նաև ԽՍՀՄ Կենտգործկոմ⁵⁴։

Հայության կողմից բարձրացված խնդրի լուծման ընթացքի մասին 1925 թ. աշնանը հետաքրքրություն են ցուցաբերում ԽՍՀՄ Կենտգործկոմը և ԽՍՀՄ շրջանացման հանձնաժողովը։ 1925 թ. հոկտեմբերի 23–ին Անդրդաշնության (պատճեն՝ ԱդրՍԽՀ) ԿԳԿ–ներին ուղղված նամակում ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի նախագահության քարտուղարությունը, քարտուղար Ա. Ենուկիձեի հանձնարարականով, խնդրում է ուշադրություն դարձնել ԱդրՍԽՀ Գյանջայի գավառի վերոնշյալ 11 հայկական գյուղերի լիազորված անձանց կողմից ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմ ուղղված՝ գյուղերը Լեռնային Ղարաբաղին միացնելու մասին, միջնորդությանը, և «անհապաղ տեղեկացնել, թե ժամանակին ինչ է կատարվել Անդրդաշնության և ԱդրՍԽՀ ԿԳԿ–ների կողմից»⁵⁵։

ԽՍՀՄ շրջանացման հանձնաժողովի անդամ և պատասխանատու քարտուղար Եզորովի կողմից 1925 թ. նոյեմբերի 12–ին Անդրդաշնության ԿԳԿ–ին ուղղված նամակում խնդրվում է տեղեկացնել, թե ինչ գործողություններ են ձեռնարկվել

⁵³ Վրաստանի ազգային արխիվ (ՎԱԱ), ֆ. 607, ց. 1, գ. 46, թ. 20 և շրջ.։

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում։

⁵⁵ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 46, թ. 18։

«ԱդրՍԽՀ Գյանջայի գավառի մի քանի գյուղերը ԼՂԻՄ-ին միացնելու միջնորդության հետ կապված»⁵⁶:

1925 թ. նոյեմբերի 23-ին ԱդրԿ(բ)Կ կենտկոմի նախագահությունը քննարկում և մերժում է ԼՂԻՄ-ին միանալու մասին «14 գյուղերի հայության» խնդրանքը՝ հետևյալ շինծու պատճառաբանությամբ. «Շրջանի միացումը կամ առանձնացումը կհանգեցնի նման միտումների ողջ Անդրկովկասում, ինչը կսրի ազգամիջյան հարաբերությունները»⁵⁷:

ԼՂԻՄ-ի տարածքային կորուստները շարունակվեցին նաև 1930-ական թվականներին: Ադրբեջանական իշխանությունների կողմից պարբերաբար իրականացվող վարչատարածքային փոփոխությունների արդյունքում ԼՂԻՄ-ից յուրացված գյուղերն իրենց հողատարածքներով անջատվում և կցվում էին արհեստականորեն ստեղծված հարևան շրջաններին: Ինչպես նշել ենք, հայկական Ողեր գյուղը փոխանցվեց ԱդրՍԽՀ Կարյագինոյի (հետագայում՝ Ֆիգուլի) շրջանին, բացի այդ, Հագարու գետի ձախ ափին գտնվող Հարար հայկական գյուղը վերանվանվեց «Ջաֆարաբադ» և միացվեց Լաչինի շրջանին: Վերջինիս անցավ նաև վերոհիշյալ «Մուսուլմանլարի» շրջանը՝ Քյոհնաշեն, Ճամբարախաչ, Իրչան, Այրակ (Ագարակ) և մի շարք այլ գյուղերով: Հայ ճարտարապետական մտքի գլուխգործոց Դադիվանքի (Խոթավանք) համալիրն իր հարակից տարածքներով անջատվեց

⁵⁶ Նույն տեղում, թ. 19:

⁵⁷ Տե՛ս Нифталиев И., Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века), Баку, 2010, с. 140–141. Ուշագրավ է, որ ադրբեջանցի հեղինակի կողմից վկայակոչված այս փաստաթղթում ԼՂԻՄ-ին միավորվելու ցանկություն հայտնած հայկական գյուղերի թիվը նշված է 14, մինչդեռ վերոհիշյալ նախորդ վավերագրերում դրանց թիվը 11-ն է: Չենք բացառում, որ հետագա ամիսների ընթացքում 11 գյուղերի հայության պահանջին միացել է նաև հարևան Ղուշի-Արմավիր, Ղարաբուլաղ (հետագայում՝ Մարտունաշեն) և Գետաշեն բնակավայրերի հայությունը:

ԼՂԻՄ-ից և տրվեց Քյալքաջարի շրջանին, Մարտունու շրջանի Գյուլաբլու և Աբդալ գյուղերը միացվեցին Ադդամի շրջանին և այլն⁵⁸։ Պաշտոնական (ադրբեջանական) տվյալներով, արդեն 1933 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ, ԼՂԻՄ-ի տարածքը կազմում էր 4431,7 քառ. կմ⁵⁹։

Այսպիսով, 1920–1930-ական թթ. ադրբեջանական իշխանությունների կողմից Ղարաբաղում իրականացված վարչատարածքային արհեստական վերաձևման արդյունքում ԼՂԻՄ-ից դուրս թողնվեցին և հարևան շրջաններին կցվեցին ինչպես բուն Լեռնային Ղարաբաղի գգալի հատվածներ (Վերին Խաչեն–Քարվաճառը, Գյուլիստանի հյուսիսային մասը՝ Շահումյանի շրջանը և Գետաշենի ենթաշրջանը, Դիգակի մի մասը՝ Ջաբրայիլը), այնպես էլ Հյուսիսային Արցախի և Գարդմանի հայաբնակ շրջանները⁶⁰։

Ամփոփենք, ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշման տրամաբանությամբ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարության տարածքը պետք է կազմեր շուրջ 8000 քառ. կմ։ Սակայն, ի խախտումն այդ որոշման, ԼՂԻՄ-ը 1923–1924 թթ. կազմավորվեց միայն Լեռնային Ղարաբաղի մի մասում՝ մոտ 5000 քառ. կմ տարածքով։ Հետագա տարիներին Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները ԼՂԻՄ-ից շարունակաբար անջատեցին շուրջ 600 քառ. կմ ևս՝ մարզին թողնելով ընդամենը 4400 քառ. կմ տարածք։ Ավելին, ինքնավար մարզը «Լաչինի միջանցքով» արհեստականորեն մեկուսացվեց Խորհրդային Հայաստանից։

⁵⁸ Մկրտչյան Շ.Մ., Լեռնային Ղարաբաղ. Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության անատոմիան (1920–1988 թթ.), Ստեփանակերտ, 2003, էջ 74։

⁵⁹ Ст. в Социалистическое строительство АССР. Статистический сборник. Баку, Аз. УНХУ, 1935, էջ 9։

⁶⁰ Ст. в Манасян А., Карабахский конфликт. Ключевые понятия и хроника. էջ 40, 113։ Նաև՝ Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Комментарии к документам. Том 2 /Ю.Г. Барсегов, отв. ред. А.О.Меликян/, Москва, 2009, էջ 225։

FORMATION AND TERRITORIAL LOSSES OF NKAO (THE 1920-1930s)

SUMMARY

The process of collapse of the Russian Empire, which started in 1917 continued in 1918. In april Transcaucasian Sejm declared the region as an independent federal republic, and in late May were proclaimed the Republic of Armenia, the Republic of Georgia and the East-Caucasian Muslm („Azerbaijan”) Republic, which acted as independent national states. In Karabakh (historical Artsakh) there was also tendency toward independence, which was declared by the first Congress of the Armenians of Artsakh (Karabakh) in July 1918. Until the mid of 1921 Nagorno-Karabakh was a separate administrative territorial unit, in fact a sovereign state formation; it had never been a member of the newly formed artitcal Azerbaijan state.

In early July 1921, by the decision of the Caucasian Bureau of the CC RCP (B) all the Nagorno-Karabakh as an autonomous region was illegally handed over to Soviet Azerbaijan. The authorities of the latter, however, did not hurry with the release of Nagorno-Karabakh as a regional autonomy. Only under severe political pressure of the Soviet leadership of Armenia and the Soviet Transcaucasian Federation (in particular A. Myasnikyan) Soviet Azerbaijan in the beginning of July 1923 finally declared the formation of the Autonomous Region of Nagorno Karabakh (ARNK); according to the new Soviet Constitution of 1937 - Nagorno-Karabakh Autonomous Region (NKAR). However, in violation of the above-mentioned decision of the Caucasian Bureau, the autonomous region has been

allocated only from the part of Nagorno Karabakh the rest of its territory artificially formed «Azerbaijani» districts - Kurdistan, Gyandja (arm. Gandzak), Kelbajar, Jabrayil, Lachin (arm. Berdzor) and others. Thus, from the entire territory of Mountainous Artsakh (Nagorno Karabakh), which was about 8000 square km., in 1923-1924 Azerbaijani authorities cut about 3,000 square km. In this case, however, the territorial losses were not over. According to the Constitution (the Regulations) of ARNK of 1924, where were mentioned also towns and villages included in its territory, the total area was up to 5,000 square km. However, in subsequent years, the Azerbaijani authorities periodically cut off from autonomous region about 600 square km territory with a predominantly Armenian population which was connected to neighboring areas. As a result - at the end of the 1930s the territory of Nagorno-Karabakh was only 4,400 square km. Moreover, the autonomous region was artificially cut off from Soviet Armenia with which it had had though small (approx. 6-8 km.) but a common border.

ОБРАЗОВАНИЕ НКАО И ЕЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ПОТЕРИ (1920–1930–ЫЕ ГОДЫ)

РЕЗЮМЕ

Начавшийся в 1917 г. распад Российской империи продолжился в 1918 г. В апреле Закавказский Сейм объявил край независимой федеративной республикой, а уже в конце мая были провозглашены Республика Армения, Республика Грузия, а также Восточно–Кавказская мусульманская („Азербайджан”) республика, которые выступили как независимые национальные государства. В Карабахе (исторический Арцах) также склонились к независимости, которая и была объявлена на 1–ом съезде арцахских армян в июле 1918 г.

До середины 1921 г. Нагорный Карабах являлся самостоятельной административно–территориальной единицей, по сути – суверенным государственным образованием, и никогда не находился в составе искусственно образованного азербайджанского государства. В начале июля 1921 г. по решению Кавказского бюро ЦК РКП(б) весь Нагорный Карабах на правах автономной области был незаконно передан Советскому Азербайджану. Власти последнего, однако, не спешили с выделением Нагорного Карабаха в областную автономию. Лишь под жестким политическим давлением руководства Советской Армении и Советской Закавказской Федерации (в частности А. Мясникяна) Азербайджан в начале июля 1923 г. наконец то декларировал об образовании Автономной области Нагорного Карабаха (АОНК) (по новой Советской Конституции 1937 г. – Нагорно–Карабахская автономная область (НКАО)). Од-

ՀԱՍՏՀ-ի ԵՎ ԼՂԻՄ-ի ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՄՏՆԵՐԸ 1923-1930-ական թթ.

ՀԱՍՏՀ-ից և ԼՂԻՄ-ից բռնազավթված տարածքները, որոնք 1923-1925թթ. րնդգրկվեցին այսպես կոչված «Քրդստանի գավառի» կազմում

ՀԱՍՏՀ-ից տարանջատված և Ադրբեյջան-ին բռնակցված մայսկին Ջանգեզուրի գավառի հարավ-արևելյան հատվածը

Նորաստեղծ ԼՂԻՄ-ից դուրս բողնված և Ադրբեյջան-ին բռնակցված Հյուսիսային Արցախի (Գյուլիստան-Գետաշեն) շրջանը՝ ավելի քան 1000կմ² տարածքով

1920-ական թթ. կեսից մինչև 1930-ական թթ. վերջը ՀԱՍՏՀ-ից (ՀԽՍՀ) և ԼՂԻՄ-ից Ադրբեյջան-ին (ԱԽՍՀ) բռնակցված տարածքները

Ադրբեյջան-ին 1921թ. բռնակցված Գարդմանի (Հայկական Գանձակ) տարածքը

нако, в нарушение вышеуказанного решения Кавбюро, автономная область была выделена только из части Нагорного Карабаха, на остальной же ее территории были искусственно образованы новые "азербайджанские" уезды и районы – Курдистанский, Гянджинский (арм. Гандзак), Кельбаджарский (арм. Карвачар), Джебраильский, Лачинский (арм. Бердзор) и др. Таким образом, от всей территории Нагорного Карабаха, которая составляла около 8000 кв. км., азербайджанскими властями только в 1923–1924 гг. было отрезано около 3000 кв. км. На этом, однако, территориальные потери не закончились. По Конституции (Положению) АОНК 1924 г., в которой были обозначены и входящие в ее территорию города и селения, общая площадь области составляла до 5000 кв. км. Однако в последующие годы азербайджанскими властями от автономной области периодически были отрезаны в пользу соседних районов еще около 600 кв. км территорий с преобладающим армянским населением. В результате этого – в конце 1930-ых годов территория НКАО составила всего 4400 кв. км. Более того – автономная область была искусственно отрезана от Советской Армении, с которой имела хоть и маленькую (ок. 6–8 км.), но общую границу.